

ARM VLAANDEREN. EEN WERELDGESCHIEDENIS

Voor Griet, Winne, Nina en Otto. In de hoop dat jullie nu
eindelijk eens iets van mij willen lezen.

Inhoud

Inleiding. Met boer Speeltie de wijde wereld in	9
Deel 1 Een crisis van de globalisering	
Hoofdstuk 1. De plagen der beide Vlaanderen: honger en ziekte	39
Hoofdstuk 2. De industriële en de gemiste revolutie: linnen en rellen	87
Deel 2 Een wereld van verbanden	
Hoofdstuk 3. Potas en tabak <i>in</i> , landverhuizers <i>out</i>	125
Hoofdstuk 4. Katoen om het lijf, koffie in de maag, cholera onder de leden	159
Hoofdstuk 5. Guano en dwangarbeid	191
Hoofdstuk 6. Arabische gom en Afrikaanse slaven	225
Besluit. Honkvast in een globaliserende wereld	259
Nawoord. Mijn interne keuken	269
Dankwoord	275
Korte verklarende woordenlijst	277
Eindnoten	281
Bronnenlijst	307
Illustratieverantwoording	343
Register van persoons- en plaatsnamen	351

Inleiding. Met boer Speeltie de wijde wereld in

De eerste elf jaar van mijn leven, tot 1984, woonde ik met mijn ouders en broer in Sinaai, een dorpje vlak bij Sint-Niklaas, in een huurhuis dat uit een ander tijdperk leek te komen. De enige verwarmingsbron in het hele huis was een kolenkachel in de woonkamer. Als ik 's winters van school thuiskwam en de stoof was overdag uitgegaan, duurde het minstens een uur voordat ze weer zoemde van warmte. Bij vriesweer werd ik 's morgens wakker met een koude neus en ijsbloemen op het raam van mijn slaapkamer. De keuken, in de achterbouw, was een magische ruimte, want de enige in huis met stromend water. Een badkamer of warm water hadden we niet. Op weekdagen volstond een koud kattenwasje aan het aanrecht in de keuken. Op zaterdag vulde mama geduldig een grote tobbe met een kleine fluitketel. Heerlijk, zo'n warm bad.

Achteraf bekeken was de afwezigheid van een wc het vreemdste. Buiten was er een 'gemak' waar geen water aan te pas kwam. Ijskoud in de winter en broeierig in de zomer, niet met een porseleinen pot, maar met een houten verhoog dat ik de 'troon' noemde. Daarin zat een gat, zonder wc-bril, dat rechtstreeks in de beerput uitkwam.

Mijn billen schuurden op het hout. Ik weet nog hoe ik met een mengeling van weerzin en fascinatie tussen mijn benen recht de beerput in keek, twee meter onder mij, lichtelijk bedwelmd door de weëgeur die naar boven walmdde. Telkens weer rilde ik bij de gedachte dat ik erin kon vallen. Voor alle duidelijkheid, dit was niet hoe de meesten van mijn klasgenoten woonden. Zij hadden wel al centrale verwarming of een mazoutkachel, een badkamer, warm water en een

Een gemak, ook wel secreet, privaat of droogcloset genoemd.

toilet met waterspoeling. Maar dat beseftte ik op dat moment niet ten volle. Het was pas toen we al verhuisd waren naar een modernere woning dat ik de ‘troon’ en ons oude huis begon te romantiseren als een relict uit ‘Arm Vlaanderen’.

Net in die periode immers werd mijn kinderlijke fantasie geprikkeld door de televisiereeks *Hard labour*, een Vlaams boerendrama zoals er in de jaren 1980 dertien in een dozijn gingen, maar Jo De Meyere maakte in zijn rol van boer Speeltie een onvergetelijke indruk op mij. Mijn twaalfjarige ik keek met open mond naar de briesende en bulderende Speeltie, die zijn vrouw Mie – vertolkt door Chris Lomme – terroriseerde en zijn kinderen afranselde. Zonder een spier te vertrekken sloeg hij zijn jongste zoon Wannie dood.

De grauwe misère rond 1865 in het fictieve dorpje Meirhem, ergens op het platteland van Zuidoost-Vlaanderen, fascineerde me mateeloos. In onze krant – we waren geabonneerd op de *Gazet van Antwerpen* – schreef de criticus van dienst: “Geen momenten van licht, troost of enig plezier.” Ja, dat zag zelfs een kind. De reeks was een verfilming van Reimond Stijns’ naturalistische roman *Hard labour* uit 1904. Eerder, in 1884, had Stijns samen met zijn schoonbroer Isidoor Teirlinck *Arm Vlaanderen* geschreven, de roman die aan de oorsprong ligt van de gelijknamige uitdrukking. Ik wist toen, terwijl ik voor de televisie lag, nog niet dat ik historicus zou worden – verre van, maar dat ik uiteindelijk bij *Arm Vlaanderen* ben uitgekomen is geen volledig toeval.¹

Terugkijkend lijkt het alsof de ‘troon’ en boer Speeltie mijn intellectuele interesse onbewust gestuurd hebben. Toen ik in de jaren 1990 aan de Universiteit Gent ging studeren, eerst als germanist en vervolgens als historicus, neigde ik als vanzelf naar onderwerpen die een sociale én een Vlaamse ‘zijde’ hadden, die de twee componenten van ‘Arm Vlaanderen’ in zich droegen. In die keuze werd ik gestimuleerd door de promotor van mijn proefschrift, Bruno De Wever. Onder zijn hoede legde ik me toe op de relatie tussen nationalisme en socialisme in België voor de Eerste Wereldoorlog. In 2008 kruiste ‘Arm Vlaanderen’ mijn pad opnieuw. Voor het boek *België, een par-*

cours van herinnering, een bloemlezing van 66 markante plaatsen uit het Belgische collectieve geheugen, schreef ik het hoofdstuk over Arm Vlaanderen. In datzelfde jaar ging ik als professor aan de slag aan de Universiteit Antwerpen en begon ik het vak ‘Inleiding tot de wereldgeschiedenis’ te doceren. En plots vielen alle puzzelstukjes op hun plaats. Sindsdien probeer ik elk jaar een auditorium vol achttien- en negentienjarigen te laten zien hoe ‘Arm Vlaanderen’ de hele wereld in zich draagt. Dat verwondert hen, maar hun eerste reactie is meestal: ‘Hoezo, Vlaanderen is toch niet arm?’

Televisiereeksen als *Hard labour* en films als *Het gezin van Paemel* en *De Vlaschaard* – specimens van wat weleens het “miljaarde, godverdomme, nondedju, van mijn erf”-genre is genoemd – hebben de plattelandsellende een plaats gegeven in het collectieve geheugen van mijn generatie, de gen X’ers. Bij mijn tienerkinderen is dat heel wat minder het geval. Voor hen is rurale armoede iets uit het globale Zuiden. Hun blik is meer op de wereld gericht. Een schijnbaar hyperlokaal, duf en in de Vlaamse zandgrond geworteld thema als Arm Vlaanderen past niet in dat plaatje. Dat zien ze echter verkeerd. Het verhaal van Arm Vlaanderen opent onwaarschijnlijk brede vergezichten op de wereldgeschiedenis. De scharnierperiode rond 1850, en specifiek de jaren 1840-1860 waar het in dit boek om draait, bewijzen dat. De crisis van Arm Vlaanderen was namelijk een uiterst modern gevolg van de globalisering. Net in dit tijdvak werd het dagelijks leven van gewone mensen voor het eerst diepgaand beïnvloed door goederen die van over de hele wereld kwamen. Maar misschien hol ik al te ver vooruit en moeten we even temporiseren. Want wat is wereldgeschiedenis? Wat is Arm Vlaanderen? Hoe ziet de combinatie van beide eruit? En waarom zou je eigenlijk een wereldgeschiedenis van Arm Vlaanderen willen schrijven of lezen?²

Wtf is wereldgeschiedenis?

Toen mijn oudste zoon tot de jaren des verstands kwam – althans toen hij er zich bewust van werd dat ik het vak ‘Inleiding tot de wereldgeschiedenis’ gaf – riep hij spontaan uit: ‘Wtf is wereldgeschiedenis?’ Op het internet had hij het antwoord gevonden: “Everything that everybody knows about everything that ever happened.” Dat is het hoegenaamd niet. Wereldgeschiedenis kan geen totaalgeschiedenis zijn van alles wat ooit gebeurd is, maar wat is het dan wel?³

Sta me toe even een zijsprongetje te maken om die vraag te beantwoorden. In mijn jeugd hadden we nauwelijks boeken in huis. Op één schap in het zware eikenhouten dressoir in de living, weggestopt achter de groene keramieken fondueborden die wél eenmaal per jaar uit de kast kwamen, stonden vier verweesde boeken. Drie gele banden van nepleer droegen de gulden opdruk *Reader’s Digest* – door mijn oma consequent uitgesproken als *Raaiders Diedzjest*. Deze omnibussen die elk vier verhalen bevatten waren in de jaren 1970 populair bij mensen die niet lazen maar toch een boek in huis wilden. Ernaast stond een verdwaald exemplaar van Lekturama’s *7000 jaar wereldgeschiedenis*, het volume over het Romeinse Rijk. Ook *Reader’s Digest* zou enkele jaren later een meerdelige *Geïllustreerde Wereldgeschiedenis* uitbrengen. Voor veel mensen, onder wie ikzelf, waren dit soort boeken de eerste kennismaking met wereldgeschiedenis. Laat ik maar meteen mijn twaalfjarige ik, die er gretig in grasduinde, teleurstellen: dat is niet wat we vandaag onder wereldgeschiedenis verstaan.

De encyclopedisch opgezette, een beetje belegen wereldgeschiedenissen van *Reader’s Digest* en Lekturama geven een overzicht van de politieke en culturele hoogtepunten uit de westerse geschiedenis, met af en toe voor de couleur locale, en losstaand van elkaar, een excursie naar de Inca’s, de Zoeloes, de Ottomanen of de Mogols. In de laatste dertig jaar heeft zich naast deze oude, eurocentrische vorm van wereldgeschiedenis geleidelijk een nieuwe ontwikkeld, een die samenlevingen, waar ook ter wereld, niet in isolement bekijkt, maar die naar verbanden zoekt.

Die ‘nieuwe’ wereldgeschiedenis bestudeert niet noodzakelijk de volledige wereld. Ze kan zich concentreren op een dorp, een familie of zelfs een enkele persoon, maar haar uitgangspunt is altijd globaal, en dat in twee betekenissen. In geografische zin heeft ze steeds oog voor wat mensen over grenzen heen met elkaar verbindt en voor contacten tussen soms ver uit elkaar gelegen delen van de wereld. Thematisch gezien ambiëren wereldhistorici een omvattende, globale kijk op hun onderwerp: ze onderzoeken de samenhang tussen ecologische, demografische, culturele, politieke, religieuze, economische, militaire en sociale ontwikkelingen. Klinkt abstract, maar een concreet voorbeeld maakt veel duidelijk.

Zapata's cavia

Wie ooit in Cuzco is geweest, de voormalige hoofdstad van de Inca's, 3400 meter hoog in de Peruviaanse Andes, heeft misschien de kathedraal van de Virgen de la Asunción bezocht. Dit hybride gotisch-renaissancistisch-barokke bouwwerk, begonnen in 1559 en voltooid in 1654, is vandaag Unesco-werelderfgoed.

Opgetrokken met stenen van de vernietigde Inca-citadel van Sacsayhuamán en gebouwd op de ruïnes van een inheemse tempel, was de kathedraal van bij aanvang een symbool van de Spaanse koloniale macht en de katholieke missioneringsdrang. Tegelijkertijd belichaamt ze ook de *mestizo*-mengcultuur die ontstond uit de gewelddadige clash tussen de Spanjaarden en de Inca's. Nergens zien we dit duidelijker dan in het monumentale schilderij van het Laatste Avondmaal dat in de noordoostelijke kapel van de kathedraal hangt.

Marcos Zapata, een van de weinige inheemse schilders van de plaatselijke Cuzco-school die we bij naam kennen, schilderde dit tafereel in 1753. Op het eerste gezicht is dit een klassieke voorstelling van het Laatste Avondmaal uit de Europese canon. Centraal aan de dis zit Christus die het brood breekt, rondom hem de twaalf apostelen. Judas is duidelijk herkenbaar. Hij is de enige die ons recht

De kathedraal van de Virgen de la Asunción in Cuzco, Peru.

aankijkt en onder de tafel een buidel zilverlingen vasthoudt. Maar onwillekeurig wordt onze blik naar het midden van de tafel gezogen. Waar traditioneel een schotel met lam of vis prijkt, zien we hier iets anders. Het is geen konijn, geen kip, geen hond, maar *cuy* oftewel gebraden cavia, een door en door lokaal gerecht. Nog altijd kun je in Peru, Ecuador en Bolivia in *cuyeria's* en andere eethuisjes cavia aan het spit eten.

Vóór de komst van Columbus waren cavia's in de Andes de belangrijkste bron van dierlijke proteïne voor het gewone volk. Lama's en alpaca's behoorden de Inca-staat toe en werden alleen door de elite verorberd. 10.000 jaar geleden al werden cavia's in het wild bejaagd in de Andes. Ergens tussen 6000 en 2000 voor het begin van onze tijdrekening werden ze voor het eerst gedomesticeerd. Niet alleen aten Andes-volkeren cavia's, ze gebruikten ze ook voor rituele en medicinale doeleinden. Ze offerden cavia's aan de goden en lazen de toekomst af uit hun ingewanden. Pas na Columbus' reizen raakten